

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

УДК 330.1+34

К.Я. ПЕТРОВА, канд. екон. наук, проф.

В.І. УДОДОВА, канд. екон. наук, доц., Т.Ф. ЛАРИНА, канд. екон. наук, доц.

Харківський національний університет внутрішніх справ

ЕКОНОМІЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ПРАВА

Обґрунтовано можливість і доцільність аналізу права як соціального інституту. Визначено базові принципи і межі застосування теорії економіки права та напрямки її збагачення за рахунок подолання розбіжностей з іншими неінституціональними концепціями, а також використання ідей інституціоналізму та соціоекономіки.

Зростання інтересу економістів до теорії економіки права перетворило останню у 80-х роках ХХ сторіччя з периферії економічної науки у відносно самостійну складову неінституціоналізму. За останнє десятиріччя в рамках пострадянського інституціоналізму не тільки засвоювалися західні концептуальні роботи, але і активно використовувалися неінституціональні ідеї в теоретичних і конкретно-історичних роботах для пояснення сучасних національних реалій. З'явилося перше систематизоване викладення загальної економіки права [1], її субдисципліни – економічна теорія злочинності та правоохоронної діяльності [2], роботи з окремих напрямків економічної теорії злочинності [3]. Внесок українських економістів у розвиток теорії трансакційних витрат (С.І. Архієреєв) плідно позначився на економічно-правовому напрямку неінституціоналізму, для якого трансакційні витрати є основною категорією. Дослідженню прикладних аспектів економіки права присвячені роботи О.С. Веткіна, В.В. Вишневського, М.А. Йохпи, О.О. Прутської та інших українських економістів. В той же час у вітчизняній економічній теорії економіка права недостатньо популярна, хоча актуальність цього наукового пошуку велика, а сфера економічного аналізу права вельми широка і гідна самостійного дослідження.

Економіка права знаходиться на стику економічної теорії та права і містить такі взаємопов'язані аспекти: використання економічної теорії для того, щоб передбачити наслідки юридичних правил, щоб визначитися, які юридичні правила економічно ефективні і рекомендувати, якими вони мають бути.

Метою статті є обґрунтування того, що право, як соціальний інститут, юридична система в цілому, її процесуальні і організаційні аспекти, правові норми і доктрини, піддається економічному аналізу. Проблематика, яка традиційно аналізувалася з суто юридичних позицій або з позицій соціальної справедливості, відкрита для використання аналітичних підходів неокласики. Взаємодія права і економічної теорії не обмежується законами, що регулюють ринкові і взагалі економічні відносини (податкове, антимонопольне, корпоративне законодавство, регулю-

вання ринку цінних паперів), не зводиться до перерозподілу доходів, а поширюється на весь спектр юридичних знань. Розглядаються принципи застосування економічної теорії до аналізу права і головні висновки, які зроблено на основі цього використання. Суттєвим є виявлення помилкових поглядів, що розповсюджені у юридичному оточенні щодо економічного підходу до права, а з іншого боку – проблемні питання, які не мають однозначного економічного рішення, та межі застосування економічної теорії до аналізу права.

Генеza економіки права є складною. Її зв'язок із сучасним інституціоналізмом існує лише через спільний предмет вивчення (правова система як окремих випадок інститутів) та спільний категоріальний апарат. Економіка права – галузь неінституціоналізму, що є узагальненою неокласичною теорією. Концептуальну основу створюють неокласичні ідеї, на які спирається економіка права: методологічний індивідуалізм (цілеспрямована поведінка індивідумів); модель раціонального вибору обмежень в ситуаціях, де дії індивідумів розглядаються як нерациональні або такі, що не обираються. В той же час фундаментальні передумови неінституціоналізму реформують і збагачують економіку права новим змістом, роблять її більш реалістичною: правові норми є додатковим обмеженням економічного вибору і впливають на нього. Їх можна проаналізувати з використанням стандартних економічних інструментів.

У середині ХХ сторіччя суто неокласичне вторгнення в сферу правознавства відбулося на "економічному імперіалізмі" Г. Беккера – перенесення мікроекономічного інструментарію на аналіз такої ринкової поведінки, як злочинна діяльність [4]. Сучасним варіантом цього аналізу є модель А. Ерліха. Недостатня реалістичність та суперечливість висновків не зменшує новаторського значення цих робіт. Економіка права продовжує неокласичну традицію, але додає більш реалістичні передумови, по-перше, неповну раціональність поведінки індивідів, яка обмежується людським інтелектом, недостатністю інформації, по-друге, можливість опортуністичної поведінки у вигляді зуропнення взятих на себе обов'язків у власних інтересах.

Поняття системи інституціональних категорій містить загальний категоріальний ряд, основою якого є поняття соціальних правил. В той же час для кожного особливого інтегрованого комплексу інститутів визначається власна основна категорія. В правовій системі таким поняттям є трансакційні витрати обміну. Початок її вивчення покладений статтею Р. Коуза "Проблема соціальних витрат" (1960 р.) [5], яка пояснює, чому правова система впливає на економічну ефективність. До публікації статті Р. Коуза економічний аналіз мало використовувався у загальному праві. Ця робота була першим випадком створення нової економічної теорії на основі взаємодії права і економічної теорії. З точки зору економічної ефективності (але не розподілу доходів), не має значення як спочатку розподіляються права власності, якщо можливо вільно обмінюватися правами на ринку. За допомогою переговорів і укладання контрактів з продажу законних прав, права власності купують суб'єкти, які використовують їх найефективніше і цінують найдорожче. Якщо трансакційні витрати укладання ринкових угод відсутні, то ефективні рішення учасники угод можуть знайти самостійно, без звернення до правових інститутів.

Теорема Коуза стверджує, що причиною існування правової системи є наявність трансакційних витрат обміну. Дорожняча прямої угоди призводить до звернення до правової системи, яка виконує функцію відсутнього ринку з нульовими трансакційними витратами. Кожне юридичне правило можна розглядати як координаційний механізм, що вирішує проблему мінімізації трансакційних витрат, тобто проблему ефективності використання обмежених ресурсів. В основі функціонування правових інститутів лежить економічна логіка. Законодавці скоріше досягнуть мети, якщо будуть займатися не спробами початкового ефективного розподілу ресурсів, а створенням юридичного механізму, який би сприяв приватним угодам з обміну законними правами власності. Критики теорії економіки права наголошують, що принцип максимальної економічної ефективності при визначенні суб'єкта власності у соціальному плані не є нейтральним, він ставить заможних членів суспільства в більш вигідне становище у порівнянні з незабезпеченими. Принцип ефективності в економіці права дістає нормативне тлумачення: правові норми повинні виходити з припущення ефективності.

Якщо розглядати систему загального права (прецедентного права, яке створюється судами), то воно найбільше наслідує логіку ринкового аналізу. З погляду американського професора права Р. Познера [6], суди імітують ринок; вони приймають рішення, до яких дійшли б сторони, якщо б вони мали можливість вести переговори. Використання правового критерію справедливості у світі обмежених ресурсів означає визнання несправедливим і аморальним їх неефективне розграття. Економічний аналіз загального права використовує в якості наскрізної ідеології ринково-орієнтовану логіку законодавства про відповідальність за ненавмисні збитки, яку розповсюджує на аналіз законодавства про власність та контрактне право. Максимізація економічної ефективності не може бути єдиною метою права, але це важлива мета, а економіка права може повідомити засоби її досягнення.

Кодифіковане право, яке розроблено і прийнято законодавчим органом держави, припускає втручання суду, коли порушено правило, а не тоді, коли виник приватний конфлікт. В цьому випадку є проблематичним існування автоматичного механізму відбору ефективних норм і доведено продуктивність нормативного економічного аналі-

зу права. Цей висновок особливо важливий для країн, де проводяться правові реформи, правове поле знаходиться в стадії становлення і не спирається на довгострокову практику функціонування ринкових відносин. Положення економіки права допомагають знайти та усунути норми, що заважають ефективній роботі економіки. Особливість неінституціонального підходу до права полягає не в спробі сконструювати ідеальний закон, а в порівняльному аналізі альтернативних варіантів, що можуть існувати в реальних умовах.

Особливий інтерес являє проблема співвідношення формальних правил поведінки, що закріплені у правових нормах, і неформальних взаємодій у перехідній економіці. Формальні регулятори облітаються персоналізованими відносинами, дуалізмом норм, відсутністю санкцій, правовим пігілізмом і трансформуються у неформальні правила. З іншого боку, у перехідній економіці відсутні певні необхідні правові норми, фундаментальні правила економічної поведінки потребують формалізації, правового закріплення для протидії корупції, рентоорієнтованій поведінці.

Вибір оптимальних правових норм стикається з необхідністю інтегрувати національну специфіку в інституціональну систему. Імпорт (трансплантація) правових інститутів містить конфліктну взаємодію імпортованих та національних норм. Законодавча база, що відповідає європейським вимогам, суперечить українським реаліям, ментальності, закріпленим правилам. Крім централізованих інституціональних нововведень, йде масовий, децентралізований процес вибору економічними суб'єктами інституціональних форм ринкових угод, наприклад використання офшорних схем. Економіко-правовий напрямок неінституціональних концепцій вивчає не тільки вплив правових норм на розвиток офіційного бізнесу, але й аналізує досвід і готовність працювати поза встановлених формальних правил у тіньовій економіці. Важливою специфікою перехідної економіки є не розмежованість легальної і тіньової діяльності: ті самі економічні суб'єкти ведуть діяльність за правовими нормами та тіньовими правилами.

Можливість використання економічних інструментів аналізу правової системи базується на підході до неї як до механізму регулювання розподілу обмежених ресурсів аналогічного ринковому. У багатьох випадках має бути використана класична теорія ціни. Так, якщо сторони угоди пов'язані умовами контракту і ціною, то можна прогнозувати наслідки дій альтернативних юридичних правил на ціни. Це найменш дискусійна складова економіки права.

Формально неекономічні ситуації розглядаються як ринки усередині правової системи, де відносно раціональні суб'єкти здійснюють свій вибір і порівнюють власні граничні витрати і граничні вигоди. На таких ринках незвичайними будуть лише зміст товарів та їх ціни. В цих умовах угоди є вимушеними, тобто вони здійснюються без згоди однієї зі сторін. До них можна віднести цивільні правопорушення, кримінальні злочини. Вони мають певні ціни, які визначаються правовою системою. До таких неявних цін відносяться судові заборони, грошові компенсації, кримінальні покарання.

До неявних ринків усередині правової системи відносять різноманітні ситуації. Взаємодія злочинців, їх потенційних жертв і державних правоохоронних органів можна досліджувати як ринкову. На ринку злочинності пропозицію злочинів обумовлюють злочинці, які розглядаються

не як жертви соціальних умов, психічно хворі, гріховні люди, а як індивідууми, що обирають ризиковану професію і порівнюють можливі вигоди від неї і витрати (імовірність, важкість, тривалість покарання, втрачений дохід, суспільну обструкцію, муки сумління). Поведінка законослухняних громадян обумовлює попит на злочини. Цей показник обернено залежить від попиту на товари та послуги, що призначені для приватного захисту від злочинів (наприклад, послуги охоронців, сейфи, автомобільна сигналізація, віконні ґрати тощо).

Різновидом ринка можна вважати інститути загального права, що спрямовані на вироблення узгоджених приватних рішень у судових змаганнях. Ринок законів, законодавчої діяльності, згідно теорії суспільного вибору, розглядається як політичний ринок, на якому групи інтересів переслідують приватні цілі державними засобами.

Апарат економічного аналізу можливо застосовувати як до явних, так і до неявних ринків. Таке розуміння відкриває ряд нових питань. Економіка права аналізує то, як реагують економічні суб'єкти на різні правові норми: як швидкість судових розглядів впливає на кількість позовів; особливості законодавства про розлучення – на диференціацію доходів чоловіків і жінок і т. п. Економічний підхід аналізує взаємодію індивідів, акцентує увагу на тому, що її наслідки виявляються неочікуваними для них, незважаючи на раціональний вибір індивідами власних рішень.

Методологія економічного підходу до права істотно відрізняється від методології, що прийнята в рамках юридичної науки. Економічний аналіз формулює свої твердження для типового суб'єкту, виводить їх із знеособлених категорій ринку (ціни, ринкової рівноваги). Юристи звикли займатися конкретними випадками, індивідами зі специфічними стимулами, мотивами і обставинами. У той же час вони, як правило, не враховують вплив юридичних норм на ринкову рівновагу.

Економічний аналіз розглядає обмежено раціонального суб'єкта, а суб'єкт судового процесу керується емоціями, може діяти нерозважливо. Економічною є проблема мінімізації майбутніх витрат схожих випадків, в тому числі витрат на їх попередження. А юристів цікавлять фінансові наслідки випадку, який розглядається в суді, справедливність і об'єктивність вироку.

Для юристів існуючий закон є даністю, вони не завжди враховують, що закони модифікують поведінку людей. Економістам властиво прагнення до порівнянь альтернативних варіантів досягнення мети, оцінки їх ефективності.

Економічний та юридичний підходи до розглядання тих самих випадків настільки різняться, що виникає питання про принципову несумісність права і економічної

теорії. Але протистояння економічного та юридичного аналізу перебільшено. Незважаючи на те різницю економічний підхід може суттєво вплинути на юридичну науку. Перш за все слід звернути увагу на суттєві зміни характеру теоретичних міркувань про право, коли в основі юридичних правил знаходять не аргументи справедливості, а економічної ефективності. У той же час аналіз дійсних правових проблем примушує економістів брати до уваги складність реального світу і дає можливість зробити економічний аналіз глибоким і адекватним.

В статті застосовано нові підходи у використанні інструментарію економіки права, що пов'язано з її збагаченням за рахунок вживання положень і висновків інших гілок неінституціоналізму, подолання термінологічних і концептуальних розбіжностей між ними. Аналіз економічної ефективності правових норм потребує використання інструментів економічної теорії добробуту, базується на методології теорії суспільного вибору. Теорія прав власності і теорія агентських відносин допомагає у позитивному аналізі наслідків юридичних правил. Неінституціоналізм в цілому є хоча і збагаченою, але неокласикою, яка не може моделювати дії культурологічних факторів і принципово відмовляється від морально-етичних оцінок. В цьому розумінні додаткове використання концепції інституціоналізму і соціоекономіки веде до більш широкій соціальної інтерпретації права, до заміни індивідуального ринкового суб'єкту його соціалізованим прототипом з широкою мотивацією, коли досягнення максимального прибутку є однією з цілей. У зв'язку з виникненням і розвитком такого напрямку, як поведінкова економічна теорія права, зближення останньої з інституціоналізмом і соціоекономікою посилюється.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тамбовцев В.Л. Право и экономическая теория: Учебное пособие. – М.: ИШФРА-М, 2005.
2. Латов Ю.В. Экономика вне закона: очерки по теории и истории теневой экономики. – М.: МОНФ, 2001.
3. Тимофеев Л.М. Наркобизнес: Начальная теория экономической отрасли. – М.: РГТУ, 1998.
4. Беккер Г. Преступление и наказание: экономический подход // Истоки. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – Вып.4. – С.28-90.
5. Коуз Р. Проблема социальных издержек // Рынок, фирма и право. – М.: Дело ЛТД, 1993. – С.87-141.
6. Познер Р. Экономический анализ права: Показчики. – Харьков: Акта, 2003.

Надійшла до редколегії 06.03.2007

ПЕТРОВА К.Я., УДОДОВА В.И., ЛАРИНА Т.Ф. ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПОДХОД К АНАЛИЗУ ПРАВА

Обоснована возможность и целесообразность анализа права как социального института. Определены базовые принципы и границы применения теории экономики права и направления ее обогащения за счет преодоления расхождений с другими неинституциональными концепциями, а также использование идей институционализма и социоекономики.

PETROVA K.J.A., UDODOVA V.I., LARINA T.F. THE ECONOMIC APPROACH TO THE ANALYSIS OF THE RIGHT

The opportunity and expediency of the analysis of the right as social institute is proved. Base principles and borders of application of the theory of economy of the right and a direction its(her) enrichment are determined due to overcoming divergences with others неінституціональними концепціями, and also use of ideas інституціоналізму and соціоекономіки.